

РЕЦЕПТ ПОДОЛАННЯ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА В РОМАНІ ГЕРМАНА ГЕССЕ «ГРА В БІСЕР»

І. Л. Михайлин, д-р філол. наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

E-mail: mykhailyn@ukr.net

Романом «Гра в бісер» (1943) Г. Гессе відгукнувся на дискусію європейських інтелектуалів про стосунки масового суспільства та еліти. Роман ніби написаний як відповідь на книжку Х. Ортеги-і-Гассета «Повстання мас»; у ньому зустрічаються гіперпосилання на трактати «Занепад Європи» О. Шпенглера і «Ното ludens» Й. Гейзінги. Значна увага приділена характеристиці «фейлетонної» доби, яка ототожнюється з сучасністю Г. Гессе, тоді як основна дія роману розміщена в невизначеному майбутньому. Еліта врятувалася від масового суспільства за допомогою втечі, створивши державу в державі — провінцію Касталія. Але герметично розмежувати масу та еліту не вдалося. Магістр Гри Йозеф Кнехт, головний герой роману, пережив акт пробудження й прагнення повернутися в світ, щоб служити тій самій масовій людині. Відбулася втеча від втечі, що означало повернення еліти до служіння своєму народові.

***Ключові слова:** Г. Гессе, маса, еліта, втеча, фейлетонна доба.*

Актуальність теми. У першій половині ХХ століття численні європейські інтелектуали (О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гассет, Дж. Орвелл) висловили песимістичний погляд на майбутнє людства, яке внаслідок повстання мас виявилось поглинутим масовою людиною. Усталилося розглядати фашизм і комунізм як найголовніші способи репрезентації масової людини. Після формулювання діагнозу розпочалися пошуки рецептів подолання загальної кризи. Одним з перших із своєю відповіддю виступив Г. Гессе. Розглядові в такому контексті й кризь призму такої проблематики роману «Гра в бісер» присвячена ця розвідка. У цьому й полягає її актуальність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Попри популярність в Україні імені й творчості Г. Гессе та наявність кількох його перекладених книг, щоправда, переважно роману «Гра в бісер», який вважається магnum opus цього автора, осмислення його творчості перебуває на рівні жанрів статей та передмов [4; 6; 7; 9]. Дещо краща справа в зарубіжному літературознавстві [1; 5]. У контексті масового суспільства, масової людини та їх подолання роман «Гра в бісер» не розглядався.

Мета статті — розгорнути втілену в романі «Гра в бісер» філософську концепцію втечі еліти як подолання масового суспільства та зображення поразки втікачів. Інтелектуалам не вдалося зруйнувати цілісність суспільства й остаточно відокремитися від нього. Мета буде досягнута за допомогою здійснення таких завдань:

– розглянути характеристику в романі фейлетонної доби, участі мас-медіа в її творенні, домінування масової людини, яке породжує в еліти інтенцію до втечі від масового суспільства;

– проаналізувати образ Йозефа Кнехта, магістра Гри, та його еволюцію, філософську концепцію та життєву позицію;

– показати банкрутство втечі як надійного засобу подолання масового суспільства, обґрунтувати опановану Йозефом Кнехтом ідею втечі від втечі, тобто повернення його до ідеї служіння людині як такої.

Метод дослідження. Твори Г. Гессе — це у найвищій мірі зразки інтелектуальної прози, а його роман «Гра в бісер» місцями скидається на філософський трактат. Нас цікавитиме, передусім, герменевтика як метод розуміння авторської позиції твору. Роман «Гра в бісер» написаний як репліка в діалозі інтелектуалів середини

XX століття. Щоб зрозуміти це, нам потрібно буде, скориставшись культурно-історичним методом, розглянути роман на тлі доби і вдатися до певних компаративних спостережень, щоб збагнути оригінальність ходу думки письменника-мислителя.

Об'єкт дослідження — роман «Гра в бісер» Г. Гессе.

Предмет дослідження — рецепт подолання масового суспільства в романі Г. Гессе «Гра в бісер».

Виклад основного матеріалу. Герман Гессе (1877–1962) народився в Німеччині в родині християнських місіонерів; вивчав теологію, але покинув, щоб зайнятися світськими справами. У 1912 році емігрував до Швейцарії, де через якийсь час (1923) отримав громадянство. На час переїзду до цієї країни він уже був достатньо відомим письменником. Швейцарські обставини (єдиної нейтральної країни в Європі під час Другої світової війни) дозволили йому завершити свій найбільш знаменитий роман «Гра в бісер» у 1943 році. Порівняйте: в Україні за час німецько-радянської війни не було написано жодного роману. За «Гру в бісер» письменник був відзначений Нобелівською премією з літератури в 1946 році. До сьогодні ім'я Германа Гессе зберігає свою популярність, а його твори завдяки високій художності та актуальній проблематиці перебувають в осередку читацької уваги.

Написаний у нейтральній країні роман «Гра в бісер» зовсім не нейтральний щодо центральної проблематики європейського мислення тих часів; понад те, виразно демонструє свою інтертекстуальність. Він ніби написаний у відповідь на «Повстання мас» Х. Ортеги-і-Гассета, тут використовуються поняття «маси» та «еліти». Маси — менше, тому що це явище перебуває у зовнішньому світі стосовно героїв роману. Еліти — значно частіше, бо це роман саме про еліту та її роль у нинішній і майбутній долі людства. «Гра в бісер» перегукується з «Міфом про Сізіфа» А. Камю. Тут так само використано категорію «стрибка», йдеться про «пробудження», яке відбувається «одного дня» або «одного разу» [докладніше про це див.: 8]. На головне місце висувається улюблена для А. Камю категорія «Гри». І улюблена для голландського філософа Йогана Гейзінги, який в останньому передвоєнному році (1938) видав свою знамениту книгу «*Homo ludens*» («Людина, що грає») [2].

Герман Гессе заклопотаний питанням: що має зробити еліта для того, щоб врятувати світ від занепаду? як вона повинна займати становище щодо масового суспільства й масової людини? за допомогою яких механізмів справляє вона вплив на суспільство? чи мусить елітарна людина брати участь у світському житті?

Для Германа Гессе є цілком природною думка Х. Ортеги-і-Гассета про двоповерхову будову суспільства: з більшості (маси) та меншості (еліти). Суспільство без еліти деградує. Нація — це маса, упорядкована меншиною добірних людей. Але повстання мас привело до такої ситуації, коли стала цілком очевидно несумісність еліти й маси. Виявилось, що це різні явища суспільного життя; у певному сенсі — протилежності, антоніми. Над тим, як поєднати ці протилежності, і працює думка Г. Гессе.

Та ситуація, яку він зображає в романі, склалася в наш час, тобто в той час, який був сучасністю для письменника. А дія роману перенесена у невизначене віддалене майбутнє. Відстань до нього — двісті чи чотириста років. Для автора це, власне, неістотно. За цією хронологічною відстанню від сучасності його роман повинен вважатися фантастичним. За речовим світом, відображеним у ньому, він, швидше, асоціюється з минулим, нагадує історичний твір. Його герої пересуваються в каретах. Щодо засобів масової комунікації в автора вистачає фантазії хіба що на радіо, яке згадане лише один раз. Передбачати технічні новинки — явно не справа Г. Гессе. У нього інші завдання. Є такий тип фантастичної творчості — фантастика як спосіб відображення сучасності. Саме ним плідно користується письменник. Щоправда, відразу слід вказати на його відмінність від традиції: здебільшого, такі твори пишуться в сатиричному ракурсі, як-от: «Мандри Гуллівера» Джонатана Свіфта чи

«Роккові яйця» Михайла Булгакова. У Г. Гессе немає навіть натяку на сатиру. Усе не просто надзвичайно поважно, серйозно, але й у вищій мірі філософічно.

Мені здається, що з іншого боку роман «Гра в бісер» належить до традиції німецького філософування, мисленництва, яка, безумовно, йде від класичної німецької філософії. Проїшов час, і ця традиція захопила й літературу. Жанр філософського роману довів до досконалості Томас Манн (1875–1955), подавши довершені його зразки в таких творах, як «Чарівна гора» (1924), «Доктор Фаустус» (1947). З Томасом Манном Герман Гессе товаришував. У романі «Гра в бісер» він виведений в образі Магістра Гри Томаса фон дер Траве, якого на цій посаді після його смерті змінив головний герой роману Йозеф Кнехт.

Такі твори важко або й неможливо переказати. У них немає сюжету. Або якщо він у них навіть є, то не він несе на собі функцію змістотворення. Тобто, звичайно, без нього не можна обійтися. Але... він не головний. Головні ті розмови, які ведуть між собою герої. Ці розмови більше скидаються на діалоги Платона чи Сквороди, аніж на динамічний обмін репліками в інших авторів. Ці діалоги не інформативні, вони не просувають уперед сюжет, не повідомляють про обставини життя співрозмовників, але вони стають актом мисленнєвого процесу, розвивають думку, у них відбивається й відбувається пошук істини.

А ще важлива роль у таких романах належить авторським рефлексіям, міркуванням чи описам мислительних операцій, які Г. Гессе щедро розсипає у своєму тексті, як-от: опис Гри в бісер та умов її виникнення. Хоча... сам Г. Гессе декларує «Гру в бісер» не як своє висловлювання. Він одягнув маску умовного оповідача, який з відстані часу описує нам Гру в бісер, Педагогічну Провінцію, подає життєпис магістра Гри — Йозефа Кнехта, а в додатку розміщує його твори. Але ж ми, читачі, повинні розуміти умовність цього художнього прийому.

Отже, Гра виникла в ті далекі від оповідача часи, які в романі названі фейлетонною добою. Таким чином, первісно ця доба пов'язана з розвитком журналістики, зокрема з тим її періодом, коли вона перетворилася на масову інформацію, завоювала свідомість великих мас народонаселення. Умовно це час кінця XIX — першої половини XX століття. Сам письменник вказав, що «часи розквіту фейлетону» настали «невдовзі після 1900 року» [3, с. 37]. Назва епохи походить від найбільш популярного газетного жанру фейлетону як «найпопулярнішого різновиду публікацій, які друкувалися мільйонами у щоденній пресі й були основною духовною поживою жадібною до освіти публіки й розповідали, чи, вірніше, теревенили про найрізноманітніші галузі знань» [3, с. 31]. Це були «пустопорожні опуси з великою часткою іронії й самоіронії». Писали їх працівники редакцій, «вільні» літератори, а часом і університетські професори.

Висловимо припущення, що ідею й назву фейлетонної доби навів Г. Гессе Освальд Шпенглер, який у трактаті «Занепад Європи» заявив про припинення філософської активності й зниження філософії до рівня фейлетону, проповіді, агітації [10, с. 179], тобто до чогось максимально ужиткового. Докладно описана тематика таких творів. Передусім, це анекдоти з життя славетних людей обох статей; по-друге, псевдоісторичні дослідження; по-третє, всілякі інтерв'ю з відомими людьми на злободенні теми, у яких знаменитого ученого чи піаніста запитували про те, як він ставиться до тієї або іншої політичної події. По-четверте, до царини фейлетону в Г. Гессе зараховані певні ігри, до яких преса наполегливо заохочувала читачів; сюди ж треба віднести «дивний феномен — кросворд». По-п'яте, за Г. Гессе, шляхетнішим різновидом фейлетону були лекції, які читалися в неймовірній кількості і з будь-яких приводів. Це була дилетантська надпродукція, яка виявляла непевність і фальш духовного життя тієї доби. Але вона «відповідала глибокій потребі заплющити очі і втекти від нерозв'язних проблем та моторошних передчуттів загибелі в якомога безневинніший уявний світ» [3, с. 33].

У романі «Гра в бісер» Г. Гессе двічі звертався до характеристики фейлетонної доби. Уперше в спеціальному розділі, який називається «Гра в бісер». Спроба

загальнозрозумілого вступу в її історію» і вдруге — у заяві Йозефа Кнехта, яку він подав Виховній Колегії перед звільненням посади Магістра Гри. У цій заяві можна знайти чимало важливих, промовистих деталей, про які не йшлося раніше.

Виявляється, у фейлетонної доби є ще не одне найменування. Передусім, вона може бути названа войовничою добою. А ще — «епохою духовного занепаду» та «епохою посиленої боротьби за владу» [3, с. 319]. Тоді на службу війни та боротьбі за владу були поставлені наука, мистецтва, освіта. «Особливо потерпіла світова історія, — писав далі Йозеф Кнехт, — яку провідні на той час нації пристосовували тільки для своїх потреб, без кінця спрощували й переробляли, всюди, навіть у школі панували філософія історії та фейлетон» [3, с. 322].

До філософії історії автор ставиться особливо негативно. Започаткована Гегелем, вона призвела до найгіршого фальшування минулого. Але на цьому її руйніщкий вплив не скінчився — вона спричинилася до «виродження почуття істини» [3, с. 319]. Усе раптом стало релятивним, відносним. З-під будівлі людського життя були вибиті основні духовні й моральні підпори. Уся будівля людської цивілізації опинилася під загрозою.

Автор торкнувся й причин настання фейлетонної доби, побачивши її як «наслідок незвичайно швидкого збільшення населення» [3, с. 320]. Як тут не згадати Х. Ортега-і-Гассета з його поясненням «повстання мас» через зростання населення Європи, яке він репрезентує в конкретних цифрах!? Падіння моральних засад народило «фейлетонну корупцію» [3, с. 320]. Розум, талант, будь-яке вміння легко купувалися можновладцями. Особливий жах Йозефа Кнехта викликало те, що від інтелектуалів вимагали, щоб вони «встрявали в політику»; гаслом доби стало висловлювання: «Інтелект повинен служити політиці й війні» [3, с. 326]. Інтелектуальні професії пережили глибокий занепад, збанкрутували в очах світу; людство постало над пірвою знищення, людина опинилася перед порожнечою.

Що ж ознаменувала собою фейлетонна доба? Не що інше, як час формування масового суспільства. А чому вона названа в Г. Гессе фейлетонною? Тому що її духовною основою й підставою формування стала журналістика, масова комунікація. Для назви обраний найбільш репрезентативний жанр журналістики, який характеризує легковажність, поверховість, дилетантський характер цієї доби як тексту. Це доба відсутності ґрунтовних знань, галузевих та загальносуспільних професіоналів, доба торжества обмеженої, примітивної масової людини, про яку писав Х. Ортега-і-Гассет.

Але досвід показав, що досить було кільком поколінням виявити своє зледащіння в духовній сфері, як це відразу позначилося на усіх галузях практичного життя. В описі Гри в бісер відзначено: сьогодні «всі знають»: «якщо думка не буде чистою й гострою, якщо дух перестануть шанувати, то незабаром і кораблі та автомобілі зіб'ються з свого шляху, логарифмічна лінійка інженера та бухгалтера банку й біржі втратять своє значення, свій авторитет і почнеться хаос» [3, с. 44–45].

Поставлене перед загрозою всезагальної катастрофи, людство кинулося до пошуку порятунку. Процеси свідомого опору зароджувалися в двох соціальних групах: серед учених, які не забули про свою відповідальність перед культурою, і в Братстві мандрівників на Схід, «члени якого плекали не так інтелект, як дух, виховували в собі шанобливість і побожність» [2, с. 36]. Особливу роль у формуванні опору відіграли наймолодші науки: історія музики та музична етика, а також піднесення математики. Окреслювалася нова позиція — поступовий відхід людей духу від світової метушні, відмова від створення нових мистецьких вартостей (очевидно, Г. Гессе мав на увазі: і повернення до старих); вершиною цього процесу стало народження Гри в бісер.

У романі ця Гра описана так, що читачеві зіграти в неї неможливо. Її характеристика подана так невизначено, що повторити якусь окрему партію чи зіграти нову неможливо. Гра виникла одночасно в Німеччині й Англії спершу як вид музичних вправ у вузькому колі музикантів і музикознавців. І надалі для її учасників

надзвичайно важливою залишалася висока музична виконавська майстерність, а ще більше — уміння креативно імпровізувати. Але назву свою Гра дістала від винаходу Бастіана Перро з Кальва (це рідне місто Г. Гессе; і дана деталь породжує припущення: чи не себе він має тут на увазі), який узяв за зразок наївну дитячу рахівницю, натягнув на рамку кілька десятків дротин, а на них нанизав скляні намистини різного кольору, форми й розміру. Дротини відповідали лініям нотного стану, а намистини — значенням нот. Вони допомагали позначати намистинами фрази з відомих музичних творів, свої власні теми, комбінувати їх і розвивати, перетворювати й протиставляти. Незабаром Гра набула популярності серед математиків, де особливими знаками почали відтворювати математичні процеси. Розвиток науки привів до того, що музичні значення й фрази вдалося вкласти у фізико-математичні формули. Потім до цих прийомів звернулася філологія й образотворчі мистецтва. Поступово Гра набула універсальності, у ній використовувалася міжнародна мова знаків типу ієрогліфів, якою можна було закріплювати й передавати один одному новий інтелектуальний досвід.

У Гру грала інтелектуальна еліта, представники якої об'єдналися в Орден. Було створено організаційну структуру для впорядкування Гри в бісер — Виховну Колегію. Офіційного визнання й організації Гра в бісер набула спершу у Франції й в Англії, а потім і в інших країнах. Турніри з Гри набули статусу громадських свят. Автор підкреслив: Гра в бісер стала універсальним заміном мистецтва й гуманітарних студій. Мистецтво загинуло, восторжествувала Гра в бісер.

У деяких країнах були утворені спеціальні провінції, які були віддані урядами під поселення членів ордену Гри. Провінції фінансувалися з державного бюджету, нічого не виробляли, не вели господарської діяльності, а виконували тільки одну функцію — підтримували в належному стані й культивували Гру в бісер. Це були держави в державі зі своїми порядками й органами управління. В одній з таких внутрішніх держав — Педагогічній Провінції Касталії — і відбувається далі дія.

У літературній критиці особливо ближчій до сучасності, неодноразово висловлювалася думка про пророчі візії Г. Гессе, про те, що Касталія нагадує певний віртуальний світ, створений за допомогою мережевої комунікації. У цей віртуальний світ і здійснює втечу інтелектуал майбутнього, віддавши звичайний світ у панування масовій людині. Тоді сама Гра в бісер постає як універсальне творення макротексту через гіпертекстові посилання та безкінечні інтерпретації й коментування; такі собі інтерпретації коментарів або коментування інтерпретацій.

Анонімний автор ставить за мету подати далі життєпис Магістра Гри Касталії Йозефа Кнехта. Найчастіше дослідники творчості Г. Гессе підкреслюють асоціативний зв'язок назви провінції з Касталійським джерелом, яке, за давньогрецькою міфологією, текло в одній з ущелин Парнасу й було присвячене музам та Аполлонові, покровителю мистецтв. У Касталійському джерелі поети черпали натхнення для своїх творів. Тож Касталія сприймається в романі як країна творців, інтелектуальної еліти. Але ми хочемо звернути увагу читачів на зовсім інший асоціативний ряд, який міститься в назві провінції. Пряме значення слова «каста»: відособлена від суспільства група людей, яка живе за своїми звичаями й законами; у переносному сенсі це слово вживається на позначення сталої спільноти, яка зберігає тривалий час свою відокремленість від решти суспільства й свої групові привілеї.

Обидва асоціативні ряди наділені в романі змістовою актуальністю, але для нашої інтерпретації важливіше друге значення. Касталія й справді являє собою ніби окрему країну із своїми законами, територією, столицею, урядом, громадянами. У своїй замкнутості від решти світу вона доходить мало не до герметизму. Автор поступово підкидає нам деталі, які дають змогу уявити політичний чи юридичний статус цієї держави.

З розмови Магістра Гри Йозефа Кнехта з Плініо Десиньорі, його товаришем з шкільних років, можна, наприклад, довідатись, що «Касталія коштує країні

чималеньку суму». Це репліка Плінію. А Кнехт додає: «Так, ця сума, як мені казали, становить приблизно десяту частину тієї, яку наша країна в сторіччя воєн витратила на озброєння і спорядження армії» [3, с. 132]. Отже, стає зрозуміло, що Касталія — це не якась окрема країна, а саме провінція в складі іншої країни, яка з огляду на свою заможність може дозволити собі утримувати на бюджетні кошти таку собі провінцію митців і вчених. Але Плінію вже зараз попереджає Кнехта: міжнародна обстановка знову тривожна, може початися війна, і тоді існування Касталії опиниться під загрозою. Плінію був перший, хто кинув у душу Кнехта зерно, яке привело його до *пробудження*.

Важливими для його становлення були ще й розмови з отцем Якобом, ченцем бенедиктинського монастиря Маріафельс. Він відверто називав касталійців кастою, штучно виведеною задля експерименту над породою людей. Вони мешкають у штучному світі, не знають ні справжнього життя, ні справжньої людини. Жодного разу автор не вказав спеціально на відсутність серед касталійців жінок, на відсутність у них родин. Але впродовж роману ми спостерігаємо, що населення Касталії складають лише чоловіки, які не мають родин. У Педагогічній Провінції не тільки не толерується все, що порушує емоційний спокій людини, але й на законодавчому рівні закріплені певні правила поведінки.

Внутрішньо ця провінція складається з факультетів. Ми не бачимо їх у дії, але це повідомлення дає можливість припустити, що прообразом Касталії є університет, адже її головна функція — надавати освіту, розвивати розум учнів, провадити наукові дослідження, відгострювати мислення за допомогою Гри в бісер. Касталійські вчені розробляють тематику, далеку від життя й від суспільно-політичної чи хоча б хронологічної актуальності. Ось, наприклад, назва праці Кнехтового товариша Ферромонте, яка стала широко відомою: «Використання та переробка слов'янської народної музики в творчості німецьких композиторів, починаючи від Йозефа Гайдна» [3, с. 186]. Ця тема не викликає якихось заперечень чи комічного відтінку (як теми наукових досліджень у Дж. Свіфта), сформульована з усією академічною ґрунтовністю, але справа в тому, що всі теми, які вивчаються в Касталії, саме такі — далекі від життя й ужиткового призначення.

З усього сказаного про Касталію в романі «Гра в бісер» можна зробити висновок: ця Педагогічна Провінція виникла як *втеча* інтелектуалів від масового суспільства, у якому вони як еліта були чужі, яке вони не приймали й до якого були не пристосовані. Утеча духовної аристократії стала природним наслідком повстання мас.

Утеча як поведінкова модель передбачає три наслідки. Перший полягає в тому, що вона може завершитися *перегрупуванням сил*, щоб піти в новий наступ. Хоча така втеча більше корелюється з категорією відступу. Але історія знає випадки, коли й після втечі вдавалося зібрати сили для наступного наступу. Другий наслідок полягає в *ізоляції* втікача від нападника. Для цього потрібні, зазвичай, сприятливі географічні та суспільно-політичні умови. Традиційно нападник не відстає від втікача й намагається досягти для себе третього результату — *капітуляції* втікача.

Касталія як втеча, звичайно ж, створювалася з метою *ізоляції* еліти задля її збереження й не передбачала подальшого розвитку конфлікту сторін. І справді на кілька століть цей конфлікт вдалося законсервувати. Але... як виявилось, не назавжди. Не без деякого здивування касталійці констатують: «Те, що колись, у фейлетонну добу, панувало в музичному житті, а в добу музичного відродження було викорчуване й переборене, — все те знову зеленіло й пускало пагони» [3, с. 81].

Навіть у цьому спостереженні виявилася обмеженість мешканців Педагогічної Провінції. Вони не мислять ширшими категоріями, ніж «музичне життя». Але з розмов Плінію Десинйорі з Кнехтом стає зрозуміло, що світ знову напередодні війни. Таким чином, те, що мала б спростувати Провінція й чому вона протидіяла, повертається. Втеча загрожує перетворитися на капітуляцію. Втеча неухильно наближається до капітуляції.

Але ми занадто випередили час. Зараз варто повернутися в минуле, коли наприкінці войовничої доби суспільство побачило в створенні провінції митців і вчених гарант свого власного розвитку, збереження культурних і моральних цінностей, запоруку розвитку фундаментальної освіти. Потужні країни змогли в своїх бюджетах передбачити фінансування таких провінцій у своїх межах, надавши їм автономію й право самим визначати свої функції й обов'язки щодо своєї національної та міжнародної спільноти. Але це була саме втеча, виокремлення себе з решти суспільства й перетворення на замкнену, якщо й не герметичну, касту.

Магістр Гри Йозеф Кнехт особливо болісно сприймає відокремленість провінції від світського життя. Його життєпис становить головний композиційний складник роману. Спочатку здається, що на його прикладі письменник прагне показати довершеність Касталії та Гри в бісер, ті можливості, які надають вони для формування духовно розвинутої особистості. Тим паче, що початок життєпису й справді розгортає перед читачем типову долю касталійця. Про походження Кнехта говориться невиразно, як про щось неістотне. У романі повідомлено, що він, як і багато інших учнів елітарних шкіл, або рано залишився сиротою, або жив у несприятливому середовищі, звідки його забрала й усиновила Виховна Колегія, у функції якої входило відбирати в усіх районах і школах країни найбільш здібну молодь для поповнення Ордену і для всіх важливих посад виховної та навчальної системи.

Отже, Йозеф Кнехт — це людина без минулого, без батьківського дому, без спадщини, майнової чи духовної. Понад те, Кнехт не лише рано залишився сиротою, але письменник зображає справу так, нібито в нього взагалі немає родичів: бабусь чи дідусів, тіток чи дядьків, братів чи сестер. Ніхто з друзів його батьків не опікується ним. Ніщо не пов'язує його із зовнішнім світом. Він постає як особа на портретах Рембрандта: раптом на чорному тлі, яке ховає в собі минуле, виникає обличчя. Так і Кнехт — з'являється нізвідки.

Під час навчання він виявив великі здібності, тому швидко просувався вперед шаблями ієрархії. З сумом і співчуттям до товаришів, але завжди мовчки, спостерігав він за тим, що час від часу однокласники зникали з класу. Це означало, що їх відправляють додому як не здатних до навчання. Відтак, далеко не всі обрані ставали покликаними, частина поверталася назад, у світське суспільство. Навчалися тут і вільні слухачі, тобто такі учні, які не належали до громадян Касталії, але хотіли отримати ґрунтовну духовну освіту та навички Гри в бісер. Одним з таких вільних слухачів є Плініо Десинйорі, персонаж, надзвичайно важливий у структурі роману, оскільки через нього в Касталію й свідомість Кнехта вривається світське життя.

Ті ж, хто потрапляв у «члени духовного братства», мали чимало вигод: забезпечувалися житлом і одягом, безкоштовним харчуванням, користувалися гарними бібліотеками, лабораторіями, колекціями. Але від них багато й вимагалось: «Вони не тільки назавжди відмовлялися від життєвих розкошів, від шлюбу й родини, але й, мов чернеча братія, вилучалися із загальної конкуренції, якою жив світ, не знали власності, титулів і нагород, а в матеріальній сфері мусили вдовольнитися дуже простим життям» [3, с. 69].

Очима Плініо Десинйорі змалював письменник портрет молодого Кнехта: Це був «мовчазний білявий хлопець, з гарними, тонкими рисами обличчя, але трохи несміливий: він червонів і бентежився й скупко відповідав на його, Плініо, привітні звертання» [3, с. 95].

Прізвище Кнехт у перекладі з німецької українською мовою означає «служник», «наймит», «найманий солдат». І герой Г. Гессе точно відповідає сутності свого прізвища. У нього немає свого власного життя, він своїм життям служить Касталії, Ордену, Грі в бісер. У його життєписі відсутні зовнішні події, оскільки життя в Касталії розмірене й одноманітне, а з людиною, яка не кохає, не має родини, дітей, не бере участь у якихось суспільно-політичних подіях, а займається медитаціями й

самовдосконаленням, нічого й не відбувається. Нічого не відбувається й з Кнехтом, хоча він і переходить з посади на посаду, аж поки не займає місце Магістра Гри.

Зате головне змістове навантаження несе внутрішня еволюція Йозефа Кнехта, яка привела його до ухвали добровільно залишити посаду Магістра Гри, вийти з Ордену, залишити Касталію і повернутися до звичайного життя. Він замислив *втечу*. Так-так, ви, допитливі читачі, правильно зрозуміли: *втечу від втечі*. Уперше про Касталію як втечу заговорив з Йозефом Кнехтом Плініо Десинйорі. Він пояснив товаришеві, чому не може лишитися в Педагогічній Провінції: «Це була б утеча, пристойна, може, навіть шляхетна, проте все-таки втеча» [3, с. 106]. Коли вони зустрілися знову через кілька років, Плініо вже здобув юридичну освіту, мав одружитися з донькою впливового політика, здобути політичний вплив. Він попередив Кнехта про навісну над Касталією небезпеку. І ці поштовхи із зовнішнього світу стали підставою для Кнехтового *пробудження*.

Інші обставини, які привели його до цього: бесіди з отцем Якобом, яких ми вже торкалися, та власні спостереження. Кнехт дедалі більше відчував падіння в суспільстві інтересу до Гри в бісер, до навчання добровільно зголошувалося дедалі менше учнів, а самі ігри збирали так само значно менше публіки, серед якої вже не з'являлися перші особи держави, як це було раніше. Кнехт все більше замислювався над майбутнім Касталії і думав про те, що вона завтра може стати ще більше відгородженою від світу, «внутрішньо виродженою, оскільки мораль Ордену застаріє і втратить свою силу»; Касталія лишиться країною, де ще будуть можливі найвищі злети духу, але «де виплекана рафінована духовність не матиме вже перед собою ніякої іншої мети, крім милування своєю віртуозністю» [3, с. 248–249]. Відтоді, як він це зрозумів, Кнехт прагнув брати собі якомога молодших учнів, бо вони найближче стояли до побуту, були найбільше пов'язані з повсякденністю. «Часто, — розповідає анонімний оповідач, — його навідувала пекуча туга за світом, за людьми, за найним життям» [3, с. 317].

Для пояснення позиції Кнехта й обґрунтування його мотиву втечі з Касталії в романі найважливіші два епізоди. Перший — це заява Кнехта до Виховної Колегії, а другий — розмова Кнехта з Магістром Ордену Александром. В обох випадках він розповідає про свою світоглядну еволюцію та пояснює свій вчинок. Сумарно його хід думок може бути репрезентований так.

Усі штучні (а не природні) створіння мають свій початок, розквіт і кінець. Касталія виникла з суспільної потреби, але за роки існування пережила свій розквіт і хилиться до занепаду, а більш категорично — то й вичерпала себе. Проте за інерцією вона ще існуватиме якийсь час. Касталійці, поставлені в минулому на сторожі духовності, у нинішню добу «не почувують ніякої відповідальності за те, що діється там, у світі» [3, с. 317]. Їм не вдалося його змінити, але він потребує їхньої участі. Тому Кнехт іде в звичайний світ, щоб своїм досвідом касталійця сприяти його духовному піднесенню й запобігти руйнівним процесам, які вже запущені в хід.

Надзвичайно важливим був особистісний чинник. Кнехт зрозумів, що як людина він дійшов вершини своєї реалізації в Касталії. Ця Провінція вчених не зможе більше нічого йому дати. Хіба що прийде ще одна Гра, ще один турнір, вдало розіграна комбінація, але це буде повторення вже суцього, наявного, без просування вперед. «Я жадаю ризику, ускладнень і небезпек, — проголошує він. — Я зголоднів за дійсністю, за реальними завданнями і вчинками, за нестатками й муками» [3, с. 355].

Свій нинішній стан потягу в світ Йозеф Кнехт кваліфікує як *пробудження*. Воно сталося тому, що одного дня герой зрозумів свою сутність, своє покликання повернутися в світ. Знову ми зустрічаємося з відомими нам формулами: «одного дня», «одного разу», «якось» або щось у такому дусі; це — рубіж, стрибок, який переживають герої. «Я справді відчуваю себе так, наче довгий час спав або дрімав, — розповів Йозеф Кнехт Магістру Ордену, — а тепер прокинувся бадьорий і бачу все так чітко і яскраво, як досі ніколи» [3, с. 359]. Герой зрозумів, що він не тільки касталієць, але й людина і цілий світ стосується його й вимагає, щоб він брав у ньому

участь, тому й рішуче заявляє: «Моя праця Магістра Гри в бісер — ненастанне повторення, порожні формальні вправи, я виконую її без радості, без натхнення, часом навіть без віри. Прийшла пора скінчити все це» [3, с. 364].

Обставини склалися так, що Кнехт знайшов місце домашнього вчителя в родині свого ж таки товариша Плініо Десинйорі, де підростав свавільний хлопчик Тіто. Хлопчик мав натуру сильну й глибоку, але був обділений увагою й розумінням у своїй родині. Знаючи про приїзд учителя, він утік у будиночок у горах, який належав родині, бо там вони за задумом батьків повинні були мешкати в теплу пору року. Кнехт приїхав до нього в цей будиночок наступного дня. Він розуміє, що йому доведеться йти нелегкими шляхами в пошуку порозуміння з учнем. І коли наступного ранку Тіто після зарядки кинувся в гірське озеро з наміром перепливти його й заохотив Кнехта наслідувати свій приклад, учитель, аби не спасувати перед учнем, незважаючи на погане самопочуття, кинувся за ним слідом. Для Кнехта це був фатальний учинок. Серце не витримало змагання з холодною водою. Він потонув.

Так скінчилося життя Йозефа Кнехта. Перше ж зіткнення з дійсністю й прагнення жити за кодексом честі Касталії призвело до трагедії. Для хлопчика смерть учителя стала потрясінням, яке змінило його самого і його життя.

Завершує роман «Гра в бісер» частина, у якій уміщені нібито власні твори Йозефа Кнехта — написані ще в студентські часи вірші та три життєписи, які мали статус фіктивної автобіографії, перенесеної в будь-яку минулу епоху. Героєм цих життєписів є завжди людина на ім'я служник (тобто сам Кнехт), її діяльність завжди пов'язана із служінням громаді. Обов'язковим елементом цих життєписів є ситуація пробудження.

Висновки. Підсумок перший. Масове суспільство, у якому панує масова людина, яка здійснює свій вплив через масову комунікацію, породжує в еліті прагнення реалізувати план втечі. Очевидно, вона може мати різні параметри вимірів. Г. Гессе демонструє не втечу окремої особи, а макропроцес, щоправда розмістивши його в минулому, коли здійснити втечу вдалося цілому класові еліти, відокремившись у межах країни в окрему провінцію Касталію, яка виконувала кілька століть важливу функцію збереження культури і науки, виховання учених.

Підсумок другий. Відірваність Педагогічної Провінції від реального життя, ізоляція еліти призвели до утворення прірви між елітою й народом, Касталією та рештою країни. Ці стосунки виглядають майже перерваними, а замкнутість Педагогічної Провінції може кваліфікуватися як герметичність. Унаслідок цього не тільки Касталія постала перед загрозою знищення, але й увесь світ покотився до занепаду.

Підсумок третій. Окремі члени Касталії збагнули загальну небезпеку й прагнуть здійснити зворотній рух — повернутися в звичайний світ. Утеча виявилася лише тимчасовим способом розв'язання проблеми еліти й маси. Насправді ж письменник показав, що така відірваність згубна для суспільства в цілому. Тому його головний герой Йозеф Кнехт здійснює втечу від втечі. Він повертається в суспільство, розуміючи цілковиту неприродність існування окремо еліти і народу. Суспільство життєздатне тільки в цілісному форматі.

Підсумок четвертий. Життя помщається елітарній людині за відірваність від нього. Перша ж колізія, яка не була навіть сутичкою й не мала антагоністичного характеру, обертається для Йозефа Кнехта такими випробуваннями, які завершилися трагічно. Автор наводить нові аргументи на користь цілісності суспільства й неможливості втечі еліти від свого народу. Таким чином, роман про втечу перетворився на роман про повернення втікача. І в цьому величезна сила цього твору.

РЕЦЕПТ ПРЕОДОЛЕНИЯ МАССОВОГО ОБЩЕСТВА В РОМАНЕ ГЕРМАНА ГЕССЕ «ИГРА В БИСЕР»

И. Л. Михайлин, д-р филол. наук, профессор

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,

пл. Свободы, 4, г. Харьков, 61022, Украина

E-mail: mykhailyn@ukr.net

Романом «Игра в бисер» (1943) Г. Гессе откликнулся на дискуссию европейских интеллектуалов об отношениях массового общества и элиты. Роман написан как ответ на книгу Х. Ортеги-и-Гассета «Бунт масс»; в нем встречаются гиперссылки на трактат «Закат Европы» О. Шпенглера и «Homo ludens» И. Хейзинги. Значительное внимание уделено характеристике «фельетонной» эпохи, которая отождествлена с современностью Г. Гессе, тогда как основное действие романа разворачивается в неопределенном будущем. Элита спаслась от массового общества посредством бегства, создав государство в государстве — провинцию Касталию. Но герметично размежевать массу и элиту не удалось. Магистр Игры Йозеф Кнехт, главный герой романа, пережил акт пробуждения и стремится вернуться в мир, чтобы служить тому самому массовому человеку. Произошло бегство от бегства, что означало возвращение элиты к служению своему народу.

Ключевые слова: Г. Гессе, масса, элита, бегство, фельетонная эпоха.

THE RECIPE TO OVERCOME THE MASS SOCIETY IN THE NOVEL BY HERMANN HESSE "THE GLASS BEAD GAME"

I. L. Mykhailyn, Doctor of Philology, professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

E-mail: mykhailyn@ukr.net

By the novel "The Glass Bead Game" (1943), G. Hesse responded to the discussion of European intellectuals about the relationship of mass society and the elite. The novel is written as a response to the book by H. Ortega y Gasset "Revolt of the masses"; there are hyperlinks to the treatise "The Decline of Europe" Spengler and «Homo ludens» J. Huizinga in it. Considerable attention is given to the characteristic "feuilletonistic" era, that is identified with the modern city of Hesse, while the main action of the novel takes place in the indefinite future. Elite rescued from mass society through the escape, creating a state within a state — province of Castalia. But attempts to delimit the mass and elite hermetically failed. The Master of the Game Joseph Knecht, the protagonist of the novel, has experienced an act of awakening and seeks to return to the world to serve the very same massive man. There was an escape from the escape, which meant a return to the service of elite to its people.

Keywords: H. Hesse, mass, elite, escape, era of satire.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1 Акопян Я. А. Поэтика романов Германа Гессе в свете синтеза культур Запада и Востока : автореф. дисс. ... к. филол. н. / Я. А. Акопян. - Ереван : Ереван. гос.ун-т, 2006. - 27 с.;
- 2 Гейзинга Й. Homo ludens / Йоган Гейзинга; пер. з англ. О. Мокровольського. - К. : Основи, 1994. - 250 с.
- 3 Гессе Г. Гра в бисер : Роман / Герман Гессе; пер. з нім. Є. О. Поповича; передм. Д. В. Затонського. - Харків : Фоліо, 2001. — 510 с.
- 4 Затонський Д. В. Герман Гессе і його роман «Гра в бисер» / Д. В. Затонський // Гессе Г. Гра в бисер : Роман / Герман Гессе; пер. з нім. Є. О. Поповича; передм. Д. В. Затонського. - Харків. : Фоліо, 2001. - С. 3-20.
- 5 Каралашвили Р. Г. Мир романа Германа Гессе / Р. Г. Каралашвили. - Тбилиси : Сабчота Сакартвело, 1984. - 262 с.
- 6 Мегела І. П. «Гра в бисер» Германа Гессе як філософська утопія [Електронний ресурс] / Іван Мегела. - Режим доступу : http://imegela.com.ua/view_article.php?id=98.
- 7 Мегела І. П. Наративна стратегія роману Германа Гессе «Гра в бисер» [Електронний ресурс] / Іван Мегела. - Режим доступу : http://imegela.com.ua/view_article.php?id=99.
- 8 Михайлин І. Л. Бунтар проти абсурду, або відповідь А. Камю на запити масового суспільства / І. Л. Михайлин // Філологічні трактати. - 2016. - Том 8, № 1. - С. 150-162.
- 9 Сапун М. В. Взаємозв'язок особистості і суспільства у романі Германа Гессе «Гра в бисер» [Електронний ресурс] / М. В. Сапун. - Режим доступу : http://philology.knu.ua/library/zagal/Literaturoznavchi_studii_2012_35/563_568.pdf/
- 10 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / Освальд Шпенглер; пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьяна. — М. : Мысль, 1993. — Т. 1 : Гештальт и действительность. - 667 с.

LIST OF REFERENCES

- 1 Akopyan Y. A. *Poetics of novels of Hermann Hesse in the synthesis of Western and Eastern cultures: synopsis of diss.* Yerevan : Yerevan. state un., 2006, 27 p.
- 2 Geyzinga J. *Homo ludens*. Transl. by O. Mokrovolsky. Kyiv, Osnovy, 1994, 250 p.
- 3 Hesse H. *The Glass Bead Game : novel*. Transl. by E. O. Popovich. Kharkiv, Folio, 2001, 510 p.
- 4 Zatonsky D. V. *Hermann Hesse and his novel "The Glass Bead Game"*. Hesse H. *The Glass Bead Game : novel*; transl. by E. O. Popovich. Kharkiv, Folio, 2001, pp. 3–20.
- 5 Karalashvili R. G. *The world of the novel of Hermann Hesse*. Tbilisi, Sabchota Sakartvelo, 1984, 262 p.
- 6 Mehela I. P. *"The Glass Bead Game" of Hesse as a philosophical utopia*. Access mode : http://imegela.com.ua/view_article.php?id=98.
- 7 Mehela I. P. *The narrative strategy of the novel of Hermann Hesse "The Glass Bead Game"*. Access mode: http://imegela.com.ua/view_article.php?id=99.
- 8 Mykhaylin I. L. Rebel against society, or Camus answer to requests of mass society. *Philological treatise*, [Filologični traktati], 2016, Vol. 8, no 1, pp. 150–162.
- 9 Sapun M. V. The relationship of the individual and society in the novel of Hermann Hesse "The Glass Bead Game". Access mode: http://philology.knu.ua/library/zagal/Literaturoznavchi_studii_2012_35/563_568.pdf/
- 10 Spengler O. *The decline of the West. Essays on the morphology of the world history*. Moscow, Mysl, 1993, T. 1, 667 p.

Надійшла до редакції 15 березня 2016 р.